

RESSENYES

Els diccionaris obrers a Europa: un instrument per a una heurística comparada?*

Giovanni C. Cattini

UNIVERSITAT DE BARCELONA

La recent publicació del *Dizionario biografico degli anarchici italiani*¹ ens dóna l'oportunitat per ressenyar una sèrie de diccionaris sobre el moviment obrer internacional i oferir una aproximació de com des de l'acadèmia i del món dels professionals de la història hom s'ha acostat a aquestes eines de treball amb les seves potencialitats heurístiques. L'al·licient de reflexionar sobre aquests volums de caràcter enciclopèdic rau en el fet d'intentar contextualitzar-los en el debat europeu, i no sols del vell continent, sobre metodologies històriques o, fins i tot, en el camp de la història dels conceptes que en els últims anys ha catalitzat un interès creixent en els historiadors².

* Aquest article s'emmarca dins el projecte d'investigació 2001SGR-13, finançat per la Direcció General de la Recerca de la Generalitat de Catalunya.

¹ M. ANTONIOLI, G. BERTI, S. FEDELE, P. IUSO (coordinadors), *Dizionario biografico degli anarchici italiani*, Vol I, Pisa, BFS, 2003 i Vol. II, Pisa, BFS, 2004.

² Tal com ho va comprovar el congrés de Gasteiz – Vitoria del 2003, les actes del qual estan pendents de publicació. De totes maneres, una panoràmica sobre la història dels conceptes, l'ofereix el número monogràfic de la revista *Ayer*, n. 53 (2004) amb articles de Reinhart Koselleck, Jacques Guilhaumou, Elías José Palti, Sandro Chignola, Lucian Hölscher, Lucien Jaume, Javier Fernández Sebastián, i amb assaig introductoris dels coordinadors Javier Fernández i Juan Francisco Fuentes; a més podeu consultar el seu

Cal recordar que aquests instruments han estat molt sovint, des de l'aparició dels moviments obrers i la seva vertebració al llarg dels segles XIX i XX, el fruit d'un treball voluntari dels mateixos militants i intel·lectuals propers als partits o organitzacions d'esquerra, amb unes manifestes finalitats pedagògiques. No podem passar per alt que la història del moviment obrer s'acompanya des dels inicis del nou-cents amb un esforç per part de les seves elits intel·lectuals per elaborar no sols les diferents teories d'intervencions en la societat que volien modificar, sinó també en la creació d'un esperit de cos amb un precís calendari d'efemèrides i personatges, més o menys il·lustres, dels quals se celebraven les virtuts i es posaven com a exemple a seguir per als seus correligionaris³.

En un marc científic, i entre les aproximacions més innovadores al món del treball i a la modernització del sistema polític, s'ha de tenir en compte el treball pioner de Maurice Agulhon sobre sociabilitat, o sigui l'estudi de les diferents maneres en què els homes es van relacionar històricament. L'historiador francès fou aleshores el pioner en l'estudi de les formes i els espais de sociabilitat que continuà en les dècades següents. Les seves aportacions contribuïren a trencar el motlle dels estudis sobre les associacions (sociabilitat formal) i a enfocar l'interès també al camp de les relacions socials (sociabilitat informal). En aquest sentit, fou paradigmàtic l'estudi d'Agulhon, *Le cercle dans la France bourgeoise, 1810-1848. Etude d'une mutation de sociabilité*⁴. En les últimes dècades, doncs, les investigacions sobre associacions, xarxes interrelacionals i sociabilitat a tots els nivells s'han multiplicat de tal manera que han ajudat a delinear un quadre molt més complet de les dinàmiques polítiques i socials del passat⁵.

pròleg a J. FERNÁNDEZ SEBASTIÁN i J. F. FUENTES, *Diccionario político y social del siglo XIX*, Madrid, Alianza Editorial, 2002, p.23-60.

³ Vegeu de R. CEAMANOS LLORENS, «De la biografia individual a la prosopografia: el *Dictionnaire Biographique du Mouvement Ouvrier Français*», a Ayer n. 56 (2004), especialment pp.246-249.

⁴ La trajectòria d'aquest historiador es pot consultar a J. CANAL, «Maurice Agulhon: historia y compromiso republicano», dins *Historia Social* n. 29 (1997).

⁵ En referència al cas espanyol, es poden trobar uns estats de la qüestió al monogràfic sobre sociabilitat de la revista *Hispania. Revista Española de Historia*, n. 214 (2003), també a E. MAZA ZORRILLA (coord.) *Sociabilidad en la España contemporánea. Historiografía y problemas metodológicos*, Valladolid, Universidad de Valladolid,

Aquests estudis van ser possibles també per la creixent atenció que els historiadors prestaren al món del treball des de la meitat dels anys cinquanta del segle XX. Aleshores, i en coincidència amb l'apogeu de les doctrines del materialisme filosòfic en el camp dels professionals de la història, la mateixa Acadèmia demostrà un interès creixent envers la investigació prosopogràfica dels militants obrers, com demostraren els treballs pioners del grup lligat a Jean Maitron sobre el moviment obrer francès, les publicacions de l'Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis d'Amsterdam, les de l'Institut für Marxismus-Leninismus de Berlín o, finalment, les de l'Ente per la storia del socialismo e del movimento operaio italiano i les de l'Instituto Gian-Giacomo Feltrinelli de Milà.

Els diccionaris de Jean Maitron

El monumental diccionari de Jean Maitron esdevingué aleshores el punt de referència per a tota investigació biogràfica sobre personatges lligats als moviments populars. De fet, el cas francès, que es traduí en 44 volums publicats en un arc temporal de més de trenta anys (des de 1964 a 1997 i ara disponible fins i tot en format CD-ROM), es delineava des del seu primer volum com una obra exemplar. Una obra que, si la mirem des de la perspectiva dels estats mentals de l'època (per dir-ho amb paraules de George Mosse), posava en primer pla el moviment obrer, la «classe» portadora de la història com a objecte d'estudi. En la introducció d'aquest primer volum, Jean Maitron admetia clarament que *«l'œuvre entreprise est neuve et devrait présenter quelque intérêt. Dès maintenant, toutefois, je tiens à souligner que, creusant un premier sillon, accomplissant, sans moyens financiers, une œuvre de pionnier, je connais, mieux que quiconque, les limites du travail que nous offrons.»*⁶

El mateix Maitron havia dividit la seva obra seguint quatre pautes temporals: una primera des de la Revolució Francesa de 1789 a la fundació de la Primera Internacional, el 1864; una segona que arribava fins a la

2002, i per al cas català vegeu C. SANTACANA (coord.), *Sociabilitat i àmbit local. Actes del VI Congrés d'Història Local de Catalunya*, Barcelona, L'Avenç, 2003.

⁶ J. MAITRON (dir.), *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français*, París, Éditions Ouvrières, 1964, p.12.

Comuna de París de 1871; una tercera que prosseguia fins a la Primera Guerra Mundial, i la quarta que arribava fins a l'esclat de la Segona Guerra Mundial, el 1939. En referència al subjecte estudiat, l'autor justificava que, tot i deixant entreveure els esmentats condicionants ideològics, la categoria de «moviment obrer» era interpretada en la seva accepció més llarga i incloïa tot treballador manual i intel·lectual que s'hagués implicat, en primera persona, en la millora de les condicions de vida de les persones més pobres. L'anàlisi biogràfica dels casos analitzats feia emergir una dada inqüestionable que era la impossibilitat d'etiquetar els subjectes estudiats en categories fixes, com a militants socialistes, anarquistes, sindicals o cooperativistes, etc. Unes categories conceptuals rígides que no serviren per al període de les primeres dècades del segle XIX i que tampoc en l'arc del període successiu no foren gaire operatives pel seu esquematisme. En definitiva, Maitron deixava clar que, amb la seva aportació, s'havia plantejat no sols subratllar les grans aportacions dels militants més coneguts sinó també les dels «*hombres obscurs*» que havien fet «*almenys una vegada en la seva vida*» un gest o expressat una opinió «*amb la finalitat d'organitzar el moviment propi de la classe obrera*» o de donar-li, en els seus orígens, «*una ideologia i/o uns objectius immediats*».

Cada cesura temporal, començant des del primer volum, té un breu assaig de reconstrucció històrica dels esdeveniments de l'arc temporal pres en examen amb les corresponents formes de resistència i d'associacionisme obrer. En aquest marc, cal ressaltar que l'original projecte de Maitron s'expandí de manera progressiva i arribava cap a l'època més pròpera: és a dir, si la primera part (de 1789 a 1864) constava de tres volums, la segona (de 1864 a 1871) es traduïa en sis volums, com també la tercera (de 1871 a 1914), mentre que la quarta (1914-1939) constava de vint-i-nou toms. El mateix Maitron tornarà en cada assaig introductiu a modificar la noció de «militant» com la d'«obrer»; una redefinició que traduïa una exigència per poder descriure millor els subjectes estudiats, així com els períodes històrics considerats, tot defugint qualsevol maniqueisme.

Aquesta experiència fructificà en l'elaboració d'uns diccionaris del moviment obrer internacional que tracta països com Àustria, Bèlgica, Gran Bretanya, Japó, Alemanya, i Xina. El primer que aparegué fou precisament el d'Àustria, en el prefaci del qual Maitron recordava un cop més el paper

capdavanter de l'obra per a l'objecte d'estudi. El moviment obrer internacional esdevenia el subjecte però l'obra es plantejava únicament obrir el camí dels estudis de militants i figures carismàtiques d'aquest moviment en tots els països, amb el mateix criteri que s'havia establert per al cas francès. O segons les seves paraules: «*Quant aux militants, disons que comme dans le Dictionnaire français, les théoriciens comme les hommes d'action, les croyants et les non-croyants, les ouvriers et, à l'occasion, les paysans. Il sera indiqué selon quels critères a été opéré le choix des personnages retenus qui, de toute façon, seront ceux qui ont dirigé ou influencé le Mouvement*»⁷.

Els coordinadors del citat volum sobre Àustria (Georges Haupt, Félix Kreisler i Herbert Steiner) remarcaven, per la seva part, el caràcter innovador de la seva obra i especialment l'evolució peculiar del marxisme a Viena, que havia donat vida a una escola original de pensament, l'austromarxisme, i el caràcter plurinacional de l'Àustria en el segle XIX. La dificultat metodològica per fer categories basant-se en la suposada nacionalitat de cada membre de les organitzacions del moviment obrer determinà que els autors anticipessin, com a inevitable, la repetició de noms per als successius i programats volums dedicats a Txecoslovàquia i Hongria que aparegueren en els seus respectius països. Per altra banda, l'heterogènia configuració de l'austromarxisme amb aportacions de disciplines heterogènies, contribuïa al fet que en el Diccionari fossin presents intel·lectuals i filòsofs de diferents escoles de pensament, tot i no estar directament implicades en la vertebració del moviment obrer austríac. A més, en l'*avant-propos* declaraven no haver volgut disminuir el pes de l'anarquisme dins del moviment, com tampoc, i des dels anys vint, el del Partit Comunista. Finalment, admetien que el centrisme i el protagonisme de Viena no havia estat contrapesat amb una rigorosa anàlisi provincial que, segons ells, quedà «*un peu lacunaire*» .

Després d'aquest primer volum que incloïa els personatges més emblemàtics del moviment obrer austríac, Les Éditions Ouvriers patrocinaren

⁷ J. MAITRON i G. HAUPT (dir.), *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier international*. (coordinadors Y. BOURDET, G. HAUPT, F. KREISLER, H. STEINER) I *Autriche*, París, Éditions Ouvrières, 1971, p.8-9.

els dos volums sobre el cas japonès, coordinats per Shiota Shobei⁸. En aquests dos volums, els criteris canviaven lleugerament perquè, com admetia el mateix coordinador, es limitaren les biografies als personatges més importants, lligats a allò que genèricament es definia com *la democràcia social*, per la qual cosa es triaren cinc-centes persones actives principalment en la vida pública del seu país en les primeres quatre dècades del nou-cents. A més, el diccionari sobre Japó presentava un ampli assaig introductiu en què es ressenyaven els esdeveniments més emblemàtics per a la història del moviment obrer local des de 1868 a 1972. Aquesta aproximació històrica, pensada com a necessària per a un públic europeu més aviat poc familiaritzat amb la cronologia i els problemes japonesos, fou repetida també per al diccionari sobre la Xina⁹, per al qual Yves Chevrier escrigué una aproximació a la història del continent asiàtic des de 1919 fins a principis dels anys vuitanta amb els dirigents que havien substituït al desaparegut Mao. En aquest sentit, i abans de la caiguda del Mur de Berlín, cal subratllar que, en la breu introducció de Jean Maitron, i a desgrat del títol de la col·lecció, no es podia parlar d'«obriers» sinó de «treballadors». Per part seva, Lucien Bianco (coordinador del volum sobre la Xina) fixava els biografiats en poc més de tres-cents i subratllava que havia intentat escapar-se de la visió maocentrista de la història del moviment obrer xinès i del seu llegendari secretari.

Fent un pas enrere i tornant a Europa, hem d'esmentar que la col·lecció dels diccionaris del moviment obrer internacional comptà també amb dos volums sobre la Gran Bretanya i un sobre Alemanya. En la introducció al tom britànic i tot recordant el paper pioner i prou conegut del seu moviment obrer, Maitron remarcava com en aquesta àrea va emergir «*un type de militant très inhabituel en France et qui s'exprime par le trinôme presque classique en Grand Bretagne: militantisme religieux, tempérant, syndical*»¹⁰. De totes maneres, els volums sobre aquesta àrea

⁸ J. MAITRON i G. HAUPT (dir.), *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier international*. (coord. SHIOTA SHOBEI). *II et III Japon*, París, Éditions Ouvrières, 1978.

⁹ J. MAITRON (dir.), *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier international*. (coord. L. BIANCO i Y. CHEVRIER), *V Chine*, París, Éditions Ouvrières, 1987.

¹⁰ J. MAITRON (dir.), *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier international*. (coord. F. BÉDARIDA, J. BELLAMY, D. MARTIN i J. SAVILLE), *III et IV Grande Bretagne*, París, Éditions Ouvrières, 1981-1985, p.8.

eren una adaptació al diccionari de Joyce Bellamy i John Saville *Dictionary of Labour Biography* publicat en dos volums entre 1972 i 1974¹¹.

El cas alemany havia de trigar uns quants anys més a veure la llum, s'havia d'esperar fins al 1990. Aleshores el seu coordinador, Jacques Droz, posà l'atenció en el fet que el primer contacte de Maitron havia estat Alexandre Adler, que havia preparat una llista de 4.000 noms de militants actius entre 1848 i 1945. La successiva direcció de Droz en comportà la reducció, i es va quedar amb els cinc-cents elements més representatius del conjunt, o amb les seves paraules: «*Je me suis efforcé de ne pas me limiter aux leaders des deux grands partis ouvriers, social-démocrate et communiste, et de faire une large place aux militants chrétiens, protestants ou catholique, aux partisans de l'anarchisme, aux trotskystes, à certains milieux du national-socialisme (sans pourtant voir dans les nationaux-bolcheviks des hommes de gauche). J'ai surtout tenté de mettre en évidence les tendances dissidents à l'intérieur des grands partis, afin d'expliquer les luttes et les scissions qui s'y sont sans cesse produites*»¹².

A més, el coordinador del volum deixava clar que s'havia posat com a límit a la recerca els militants actius fins a l'any 1933 per no entrar en el complex món de la postguerra amb la divisió entre els futurs càrrecs de la República Democràtica i aquells de la República Federal d'Alemanya. De la mateixa manera, es remarcava el fet que l'emigració tant en el segle XIX, com també durant la dictadura nazi, canvià les fronteres de la classe obrera alemanya i feia plantejar la necessitat d'estudiar les actituds i els militants de la classe obrera alemanya en els països d'acollida. Aquest suggeriment havia de tenir en compte les dificultats de la recerca en altres àrees, tot i la seva importància, pel pes de l'emigració europea entre els segles XIX i XX. El volum comptava amb un assaig històric introductiu que anava dels esdeveniments més significatius anteriors a la «primavera dels pobles» de 1848 als primers anys de la Guerra Freda i de la consegüent divisió entre una Alemanya Oriental i una Occidental.

¹¹ L'edició anglesa J. BELLAMY, J. SAVILLE, *Dictionary of Labour Biography*, 2 vol., Londres, 1970-1972.

¹² J. MAITRON (dir.), *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier international*. (coord. J. DROZ), VI *Allemagne*, París, Éditions Ouvrières, 1990, p.8.

El cas italià

Els diccionaris obrers de Maitron tingueren aleshores un gran ressò internacional: en els mateixos anys setanta havia de sortir una obra anàloga sobre el cas italià, tot i no arribar a ser tan exhaustiva com la francesa: eren els sis volums d'*Il movimento operaio italiano* coordinats per Franco Andreucci i Tommaso Detti. En la introducció al primer volum, un cop més, els plantejaments metodològics i teòrics es reflectien en unes escasses pàgines en què els dos autors es lamentaven, comparant amb Alemanya o França, de la falta de bibliografies, completes i ben fetes, de cronologies i bases de dades sobre el moviment obrer nacional, fins al punt d'afirmar: «*In Italia, invece, nonostante alcune lodevoli iniziative, è ancor oggi molto spesso difficile conoscere agevolmente [...] le vicende di coloro che da protagonisti di primo o di secondo piano hanno vissuto la storia del movimento operaio*»¹³.

La gran atenció que la historiografia havia donat a la història de les idees s'acompanyava però amb un profund desconeixement de les vides dels militants obrers, fins i tot d'alguns dels seus dirigents més coneguts. Omplir aquest buit era un dels objectius del diccionari d'Andreucci i Detti. A més, es plantejaven respondre a l'important interrogatiu que suposava el funcionament de l'entramat associatiu del moviment obrer italià, de com funcionaven els quadres del partit socialista, els del moviment anarquista i, més tard, del comunista. La primera aproximació a la qual arribaven aquests autors era més aviat fragmentària, per al període anterior a 1926, i molt més completa per als anys següents fins a 1944, període que es pogué conèixer millor gràcies a la documentació que produí la mateixa policia feixista i que es pogué, i es pot, consultar a l'Arxiu Central de l'Estat de Roma. Finalment, pel que fa referència a la cronologia eren biografats militants actius entre 1853 i 1943 i incloïen en el moviment obrer «*non solo dirigenti politici e organizzatori sindacali, ma anche intellettuali e uomini di cultura che ne sono stati parte attiva ed integrante, o che, con la loro opera, ne hanno influenzato aspetti e contenuti, come pure organizzatori ed esponenti del movimento contadino che con quello operaio, nella storia*

¹³ F. ANDREUCCI, T. DETTI, *Il movimento operaio italiano*, 6 Vol., Roma, Editori Riuniti, 1975-1979, p. XII.

d'Italia, si è incontrato fino a divenirne parte rilevante»¹⁴. Quedava exclòs el període més convuls de la història de l'Itàlia contemporània, la guerra partisana que era objecte dels volums de l'*Enciclopedia dell'Antifascismo e della Resistenza* que, publicat per l'editorial del Partit Comunista italià en sis volums, donava la versió autoritzada d'aquell cruent període¹⁵. De la mateixa manera, també es pot llegir *La Spagna nel nostro cuore 1936-1939*, el volum editat per l'Associazione Italiana Combattenti Volontari Antifascisti di Spagna, organisme proper a l'ex-Partit Comunista, amb bona part de les biografies dels quatre mils voluntaris italians que lluitaren contra Franco durant la Guerra Civil¹⁶.

En aquest context, el recent *Dizionario biografico degli anarchici italiani* representa una aposta historiogràfica envers els anteriors diccionaris per la rellevància que aquí assumeixen els partidaris de les idees de Cafiero i Malatesta en la història d'Itàlia. Tal com recordava recentment Claudio VENZA en un article sobre el diccionari dels anarquistes italians¹⁷, aquest projecte es remuntava a una idea anàloga dels historiadors Pier Carlo Masini, Gino Cerrito i Leonardo Bettini del final dels anys setanta. Especialment Bettini havia començat a publicar una important obra sobre la premsa anarquista, que quedava inacabada¹⁸. La desaparició de Bettini primer, i de Cerrito després, paralitzà el projecte fins al final dels anys noranta quan diferents grups de recerca universitària el tornaren a prendre

¹⁴ Ídem, p. XVII.

¹⁵ DDAA, *Enciclopedia dell'Antifascismo e della Resistenza*, 6 vol., Milà, Ed. Pietra, 1981-1989. La complexitat d'aquest període i el constant debat que assumeix en el debat polític italià, en fa molt difícil una lectura neutral, com es pogué apreciar en els mitjans de comunicació a la sortida de l'obra d'E. COLLOTTI, R. SANDRI, F. SESSI, *Dizionario della Resistenza*, Torí, Einaudi, 2000.

¹⁶ G. PESCE (coord.), *La Spagna nel nostro cuore 1936-1939. Tre anni di storia da non dimenticare*, Milà, Ed AICVAS, 1996.

¹⁷ C. VENZA, «Per un dizionario biografico degli anarchici italiani», dins *Rivista storica dell'anarchismo*, n. 15 (2001), p.61-66, també podeu consultar l'article de G. SACCHETTI, «Dalla fiaccola alla A cerchiata. Il Dizionario biografico degli anarchici italiani», dins *Zapruder. Storie in movimento*, n. 2 (2003), pp.94-95.

¹⁸ Vegeu de G. BETTINI, *Bibliografia dell'anarchismo. Vol. I. Tomo I: Periodici e numeri unici anarchici in lingua italiana pubblicati in Italia (1872-1971)*, Florència, CP, 1972 i ídem, *Bibliografia dell'anarchismo. Vol. I. Tomo II: Periodici e numeri unici anarchici in lingua italiana pubblicati all'estero (1872-1971)*, Florència, CP, 1976.

en consideració i a posar-lo en marxa. Com recordava el mateix Venza l'antecedent més proper que tenien era l'enciclopèdia d'*Il movimento operaio italiano* d'Andreucci i Detti que tingué «*un risultato di dimensioni notevoli e nel complesso di buon livello, ma con una forte riduzione, per quantità e qualità, delle figure dell'anarchismo anche perché, alla metà degli anni settanta, la storiografia sull'argomento poteva contare su un numero ridotto di lavori analitici*»¹⁹.

Per això, el present *Dizionario biografico degli anarchici italiani* no ofereix sols una base d'informacions que omple els buits del diccionari d'Andreucci i Detti sinó també perquè pot contribuir a una relectura del fenomen obrer i sindical a Itàlia. L'estudi es beneficia no sols dels estudis locals sobre el moviment llibertari italià de les últimes tres dècades sinó que també representa una rectificació de les lectures dels historiadors propers al marxisme que, amb els seus esquemes ideològics, havien marcat la majoria dels estudis sobre el tema «obrer» o «proletari». Amb una base documental significativa es poden recusar ara alguns «tòpics» professionals, que han envoltat la història i les lectures de l'arrelament de l'anarquisme, com aquelles explicacions suposadament científiques —si no pseudolombrosianes— que oferien correspondències entre un grau de desenvolupament econòmic i la difusió d'unes organitzacions i ideologies específiques en el món del treball. O per dir-ho d'una altra manera, es posa en dubte aquella escala de valors, força difosa entre els partidaris del materialisme històric, que a una economia industrial i moderna feia correspondre una composició de la classe obrera articulada per organitzacions sindicals socialistes i per partits marxistes, mentre que a una producció rural i premoderna (o retardada) li feia pertocar una composició social primitiva de rebels anarquistes.

Aquest esquema, amb sofisticacions més o menys elaborades, va aixecar veus crítiques sobretot en els últims anys²⁰, i en el present diccionari

¹⁹ C. VENZA, «Per un dizionario biografico degli anarchici italiani» cit. p.63.

²⁰ En referència al cas italià, cal tenir en compte l'experiència ara decenal de la *Rivista storica dell'anarchismo* i els treballs d'especialistes com Maurizio Antonioli, Giampietro Berti, Adriana Dadà, Santi Fedele, Enzo Santarelli, Claudio Venza i un llarg etcètera mentre que per al cas espanyol vegeu, entre altres, els articles de J.CASANOVA, «Guerra civil, ¿Lucha de clases?: el difícil ejercicio de reconstruir el pasado», a *Historia Social*, n.20 (1994), o de S. TAVERA, «La historia

té un ulterior rebuig que surt de la lectura de les diferents biografies de militants analitzades. De fet el *Dizionario biografico degli anarchici italiani* no presenta un canvi en la que podríem anomenar la *macrohistòria* del moviment llibertari i la dels seus militants més carismàtics, sinó que té el seu interès en el fet que es donin a conèixer una massa anònima de militants que van vertebrar l'estructura del moviment àcrata italià i del seu pes dins de la societat italiana del període. D'altra banda, permet conèixer la que podria anomenar-se *la societat alternativa* a la Itàlia *postrisorgimentale*, representada per l'associacionisme de marca llibertària que va tenir un lloc considerable en els processos de sociabilitat popular entre el vuit-cents i el nou-cents.

Com recorden els quatre directors del projecte, que va comptar a més del comitè de redacció d'11 persones (i de les corresponents universitats de Bolonya, Milà, Pàdua, Pisa, Roma, Trieste, etc.), d'un equip de 130 col·laboradors, l'anàlisi de més de 2.000 persones ajuda a projectar un quadre de la presència anarquista en heterogenis segments del món del treball: dels camps a les fàbriques, de les mines a la construcció, existeix una àmplia casuística d'hegemonia àcrata en diferents punts de la península. Aquesta presència difosa al llarg de centres industrials i agrícoles demostra la fal·làcia de tota lectura propera a les simplificacions del materialisme històric suara esmentat.

Altrament, el repàs de les dades ofertes pels coordinadors dels dos volums il·lumina el fet que més del setanta per cent de les persones biografiades van néixer entre 1860 i 1899, cosa que demostra la presència activa de l'anarquisme en els primers cinquanta anys de vida de l'Estat italià, per després desaparèixer *de facto* en la fase republicana, tot i l'epifenomen de la generació de 1968. Especialment, el període de màxima incidència són els anys que van de 1880 a 1914. L'any de cesura resulta ser la «setmana roja» i la Primera Guerra Mundial: dos esdeveniments que signen profundament el moviment anarquista. Si l'ocasió del juny de 1914 termina amb la il·lusió de l'insurreccionalisme vuitcentista, el sector

del anarquismo español: una encrucijada interpretativa nueva» i de G. C. CATTINI i C. SANTACANA, «El anarquismo durante la Guerra Civil. Algunas reflexiones historiográficas», dins S. TAVERA, *El anarquismo español*, monogràfic de la revista *Ayer*, n. 45 (2002), pp.13-37 i 197-219.

bel·licista dels llibertaris italians, tot i ser minoritari respecte al conjunt, en representa una part considerable per ascendent cultural i intel·lectual. Aquest sector delineaix així l'anell de conjunció entre el moviment anarquista, hereu de la Primera Internacional, i el republicà, forjat en la lluita per a la unificació nacional.

En aquest sentit ens sembla oportú remarcar que aquesta suggestiva interpretació que podria ajudar a entendre millor els trets originals del moviment llibertari italià és, però, considerada secundària pels directors del diccionari que anteriorment afirmen la genuïna valència internacionalista dels partidaris de les idees de Malatesta. Aquesta característica, segons ells, peculiar dels àcrates italians «*appare del tutto unica rispetto alle formazioni del movimento operaio e socialista*». I, de seguida, afirmen que «[el moviment obrer internacional] *tra Otto e Novecento, subisce un processo di nazionalizzazione, mentre l'ala libertaria mantiene inalterata la dimensione transnazionale della sua azione politica*»²¹.

En aquest marc, no és sobrer recordar que la base documental sobre la qual es basen la majoria de les biografies està representada per les cartes contingudes a l'Arxiu de Policia, dipositades a l'Arxiu Central de l'Estat de Roma. Les precaucions sobre les informacions que s'hi troben van motivar, anteriorment a la redacció del *Dizionario biografico*, també uns seminaris sobre l'ús de les fonts orals i de les de la policia amb intervencions de Cesare Bermani, Giampietro Berti, Piero Brunello, Mimmo Franzinelli, Aldo Giannulli, Luigi Pezzica i Claudio Venza²². Per la seva naturalesa, aquestes sessions seminarials s'han de considerar com a part integrant de la metodologia del mateix *Dizionario biografico* per remarcar la importància de l'encreuament de les fonts per poder aproximar unes trajectòries biogràfiques summament complexes, com les dels militants anarquistes.

²¹ M. ANTONIOLI, G. BERTI, S. FEDELE, P. IUSO (coordinadors), *Dizionario biografico degli anarchici italiani*, cit., Vol I, p. VI.

²² Els textos corresponents es troben ara a C. BERMANI, G. BERTI, P. BRUNELLO, M. FRANZINELLI, A. GIANNULLI, L. PEZZICA i C. VENZA, *Voci di compagni. Schede di questura. Considerazioni sull'uso delle fonti orali e delle fonti di polizia per la storia dell'anarchismo*, Milà, Quaderni del Centro Studi Libertari Archivio Pinelli i Elèuthera, 2002.

Una mirada ibèrica

Paral·lelament a la sortida de l'obra italiana, han estat publicats estudis sobre els anarquistes espanyols d'una gran importància per la documentada recerca que hi ha darrere, tot i l'accentuada visió militant de la història, tal com es pot comprovar llegint el treball de Miguel Íñiguez, *l'Esbozo de una enciclopedia del anarquismo español*²³, o el més recent d'Eliseo Fernández i de Dionisio Pereira, *O anarquismo na Galiza*²⁴. Des del plantejament de la història reivindicativa es pot llegir el militant i documentadíssim treball d'Íñiguez, en les poques ratlles escrites com a justificació/pròleg de l'obra, es recorda que el treball ha de servir «*para alumbrar, aunque sea tenuemente, la umbrosa morada del anarquismo hispano, remover el polvo y recordar a personas, publicaciones que harto se lo merecen*». I de fet el treball cita nombrosos militants, més o menys coneguts, personatges de l'anarquisme internacional lligats als seus correligionaris ibèrics, revistes, grups, portaveus, sindicats, congressos, programes, o esdeveniments... Tots aquests elements configuren aspectes o moments de la història del moviment i de la cultura llibertària de l'Estat espanyol. La riquesa informativa, tot i representar una important base de dades, té el greuge de no tenir cap bibliografia de referència i de quedar-se únicament en la bona fe del compilador del volum. Per la seva part, Íñiguez afirma la necessitat de tornar a publicar el seu estudi dins d'un temps breu, confiant que la sortida del present esbós històric i enciclopèdic sigui el revulsiu que animi a col·laborar amb ell totes aquelles persones lligades a l'anarquisme ibèric que no s'han pogut posar en contacte amb ell, per una raó o per una altra. El mateix criteri de base de dades sobre moviment, amb referència també a principis, es troba també en el treball gallec dels citats Fernández i Pereira, que considera un període de 1870 a 1970. En la nota introductiva, els dos autors deixaven clar que «*después de pescudar na documentación máis diversas, consultar a prensa daqueles anos, e recuperar a memoria oral dalguns dos seus protagonistas, quedamos con*

²³ M. ÍÑIGUEZ, *Esbozo de una enciclopedia del anarquismo español*, Madrid, Fundación Anselmo Lorenzo, 2002.

²⁴ E. FERNÁNDEZ, D. PEREIRA, *O anarquismo na Galiza. Apuntes para unha enciclopedia*, Santiago de Compostel·la, Edicions Positives, 2004.

número aproximado de cincocentas voces, que tentan recoller o máis representativo de historia do movemento libertario galego»²⁵.

Si deixem de banda, però, els volums sobre anarquistes, no podem passar per alt que en la línia de la investigació de Jean Maitron, va sortir el 2000 l'estudi més rellevant que, en els últims anys, ha sortit a l'Estat espanyol: el *Diccionari del moviment obrer als Països Catalans*²⁶. Un volum amb més de 12.000 biografies, fruit de les col·laboracions i de les interaccions de diverses universitats de les terres de parla catalana i que fou coordinat pels professors Pelai Pagès i Teresa Martínez de Saz. En el pròleg de l'obra, el mateix Pagès explica les vicissituds del diccionari, que té les seves arrels en un projecte de Casimir Martí dels anys setanta, part d'aquelles recerques estan de fet reutilitzades en el present treball. Tot i tenir en compte l'existència dels diccionaris de Maitron o d'Andreucci i Detti, l'autor del pròleg afirma que *«les especificitats del moviment obrer als Països Catalans li atorgaven una entitat diferenciada, i que calia adaptar els models existents a la història pròpia»²⁷*. Lamentablement aquesta reivindicació d'una identitat diferenciada del moviment obrer català no queda explicada, així que es continua explicant els models metodològics que es van utilitzar per seguir els biografiats. El primer model de fitxa privilegiava el paper assumit pels diferents personatges dins de l'entramat sindical (tant si era de l'àmbit local, comarcal, nacional o internacional). Finalment, el diccionari ha seguit com a discriminant, biografiar qualsevol subjecte del món del treball, i rural i industrial, que hagués tingut un criteri de visibilitat dins del seu moviment estudiat, és a dir no gaire llunyà dels plantejaments inicials de Maitron d'historiar no sols els dirigents més coneguts sinó també aquells «homes obscurs» que s'havien compromès a organitzar o participar en els moviments reivindicatius populars. En aquest sentit, si entraven també els intel·lectuals, Pelai Pagès no podia no lamentar l'absència sonada de les dones, o millor la seva presència marginal, a causa de les limitacions metodològiques i de fons per rastrejar millor les seves contribucions.

²⁵ Ídem, p.11.

²⁶ M. T. MARTÍNEZ DE SAS i P. PAGÈS i BLANCH, *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*, Barcelona, Universitat de Barcelona i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000.

²⁷ Ídem, p.7.

L'arc cronològic analitzat comença el 1840, any en què es formen les primeres associacions clarament obreres, amb el seu desenvolupament durant el trienni 1840-43, al qual segueix un període repressiu que s'interromp aleatòriament durant el Bienni Progressista i que coneix el seu període més fecund durant el Sexenni i la difusió de l'Associació Internacional dels Treballadors. El dinou es tanca amb els atemptats terroristes i la consegüent repressió contra el moviment anarquista. El nou-cents s'obre amb la Setmana Tràgica i l'afusellament de Francesc Ferrer i Guàrdia com a boc expiatori, però l'element més important és l'arrelament de la Confederació Nacional del Treball que, a partir de 1917, esdevingué hegemònica en el món del treball. Els conflictius anys del pistolerisme i la dictadura de Primo de Rivera afecten relativament la CNT que, el 1931, torna a protagonitzar la vida de la Segona República fins al moment àlgid de la Guerra Civil, quan té el seu cant del cigne. La cesura històrica es dona aleshores amb la victòria franquista que, a partir de 1939, aniquilà els quadres del moviment dels treballadors. Sols amb l'arribada dels anys seixanta, i amb una societat profundament canviada i per composició social i per cultura política, emergeix una nova generació de militants obrers que lluitaren contra el règim i que en el *Diccionari biogràfic* estan estudiats fins al 1975, any de la mort de Franco i punt d'arribada de la recerca.

Conclusions

Aquesta visió panoràmica sobre els principals diccionaris de l'anomenat *moviment obrer*, sembla presentar unes constants que es repeteixen i que es caracteritzen sobretot per una escassa elaboració del subjecte d'estudi, més interessats a explicar el santoral de les trajectòries de les classes «obreres» dels països respectius que no pas a fer una anàlisi del conjunt o de la fenomenologia de diferents segments del món de la producció. En aquest sentit, s'ha de remarcar com la totalitat dels diccionaris presos en consideració han tractat el moviment obrer en un sentit molt ampli, biografiant amplis sectors no obrers i del món rural, com grups intel·lectuals lligats a l'emancipació social. De la mateixa manera, no hem pogut recuperar unes anàlisis d'abast més ampli que tinguessin en compte les peculiaritats de cada país i les analogies i divergències entre àrees.

Tot i això hem de recordar que la reflexió metodològica que ha envoltat l'elaboració d'aquests diccionaris va tenir el moment àlgid als inicis

dels anys vuitanta, quan hi hagué uns intents de reflexió comuna sobre la fenomenologia d'aquest tipus de diccionari: els congressos de Milà, «Biografia i Historiografia», de 1981, i «Històries individuals i moviments col·lectius: els diccionaris biogràfics del moviment obrer», de 1984, per una banda, i el de Linz per l'altra, sobre «Els instruments lexicals per a la història del moviment obrer» de 1982, arribaren a l'exigència de delinear una comparació entre les diferents experiències internacionals, però no arribaren a resultats concrets²⁸.

En la taula rodona de la segona trobada milanesa, participaren el mateix Maitron, per explicar el seu treball modèlic sobre França; Rober Paris, per il·lustrar el cas d'Amèrica Llatina; John H. Halstead, d'Anglaterra; Franco Andreucci, d'Itàlia; Feliks Tych, de Polònia; i Janos Jemntiz, d'Hongria²⁹. La comparació deixà clar i evident la insatisfacció dels impulsors del Congrés, segons Alceo Riosa, autor de les conclusions dins el volum que en recull les ponències³⁰, per no poder engegar un debat sobre l'estatut científic de les biografies col·lectives del moviment obrer internacional. Per altra banda, quedà clar que les suggestions d'Edwar P. Thompson segons les quals «*class is defined by men as they live their own history*»³¹, presentaven una naturalesa relliscosa perquè adoptaven el discriminant pel qual els membres d'una classe hi pertanyien per la consciència de fer-ne part. Aquesta definició traduïa una evident tautologia deontològica que era inviable per al món de la comunitat científica i comportava altres problemes, com la impossibilitat de poder mesurar el grau de consciència o de militància³².

²⁸ Vegeu A. PANACCIONE, «Introduzione al seminario» dins F. GIAGNOTTI (coord.), *Storie individuali e movimenti collettivi. I dizionari biografici del movimento operaio*, Milà, Franco Angeli, 1988, pp.11-19.

²⁹ J. MAITRON, «Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français»; R. PARIS, «Biographies et 'profil' du mouvement ouvrier. Quelques réflexions autour d'un Dictionnaire»; John HALSTEAD, «Il dizionario biografico del movimento operaio inglese»; F. ANDREUCCI, «Il dizionario biografico del movimento operaio italiano»; F. TYCH, «Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier polonais»; J. JEMNTIZ, «Notice sur l'Encyclopédie de l'histoire du mouvement ouvrier hongrois», dins F. GIAGNOTTI (coord.), *Storie individuali e movimenti collettivi*, cit., pp.21-28; 29-52; 53-68; 69-76; 77-86, 87-93.

³⁰ Aquí seguim les reflexions d'A. RIOSA, «Considerazioni conclusive», dins ídem, pp.107-117.

³¹ E. P. THOMPSON, *The Waking of the English Working Class*, Londres, 1963, p.11.

³² De tota manera, l'aportació de Thompson en la relectura del subjecte obrer va ser

De la mateixa manera, la recerca de la construcció de tipologies mitjançant l'anàlisi prosopogràfica no donà resultats apreciables perquè la construcció del «militant tipus», tot i ser un excel·lent punt de sortida, comportava el perill de dibuixar un horitzó estàtic que no ajudés a la recerca històrica perquè no deixava entreveure els canvis, les cesures, el vertader *quid* de tota investigació. La importància de les trajectòries individuals esdevenia aleshores el cavall de Troia a tota recerca prosopogràfica perquè restaven importància al moment col·lectiu per deixar protagonisme a l'individu, a la modificació dels costums, de les mentalitats i de les cultures i amb això a l'element atípic i imprevisible de la història.

Finalment, els mateixos partidaris de la classe obrera com a subjecte deontològic en què es projectaven els individus sortiren malparats del Congrés perquè era força difosa la consideració que aquesta categoria estava obsoleta per a l'anàlisi. En aquell moment històric i en coincidència amb l'èxit de la història de les mentalitats, es reafirmà la importància d'aquest vessant per poder comprendre millor les trajectòries biogràfiques col·lectives. Així, Riosa podia afirmar que «*la peculiarità della biografia collettiva [...] consista proprio nella possibilità che essa offre di collocare ogni biografato al giusto punto di incrocio tra la longue durée che egli eredita del passato e l'événementielle di cui si fa protagonista. Nella dimensione biografica, storia sociale culturale e politica possono trovare così, finalmente, la loro giusta collocazione.*»³³

Finalment, Riosa subratllava la importància d'entendre el paper dels pioners o dels individus més representatius per allò que significava la seva biografia dins el camp de la memòria col·lectiva. És a dir, alguns personatges esdevingueren referents en la posteritat dels seus correligionaris i en forjaren una cultura política propera a la mitologia. Per això, argumentava Riosa, assumia un interès afegit intentar copsar la trajectòria individual d'un subjecte, la imatge que aquest havia volgut

fonamental: avaluar la seva obra vol dir tenir en compte, òbviament, el marc de les preocupacions culturals i dels dogmatismes polítics que van influir en el món de la historiografia occidental de la segona meitat del segle XX. En aquest sentit vegeu el brillant assaig de J. MILLAN, «La formación de las clases después de Thompson», dins *Historia Contemporánea*, n. 13-14 (1996), pp.63-85.

³³ Ídem, pp.115-116.

projectar d'ell mateix i, finalment, la rebuda i divulgada tant pels seus partidaris com pels seus adversaris.

Aquestes suggestions anticipaven les reflexions que, per altra banda, han caracteritzat els nombrosos volums biogràfics i conceptuals apareguts en els últims anys. Sols fixant-nos en l'àmbit espanyol, a part d'un número pioner de la revista *Historia Contemporánea* dedicat al tema biogràfic i prosopogràfic³⁴, cal recordar els treballs d'Ignació Peiró i Gonzalo Pasamar³⁵ sobre la historiografia espanyola, aquell de Susanna Tavera, Cándida Martínez, Reyna Pastor i Maria José de la Pascua sobre dones³⁶, Javier Fernández i Francisco Fuentes sobre els conceptes polítics i socials del segle XIX³⁷, o aquell d'Antoni Simon, Jordi Casassas, Enric Pujol i Josep Termes sobre historiografia catalana³⁸; o, per altra banda, aquells estudis que han reflexionat i utilitzat la prosopografia per analitzar determinades classes polítiques, com els treballs coordinats per Joseba Agirreazkuenaga sobre els diputats forals bascos, els parlamentaris de Bascònia o els alcaldes de Bilbao³⁹, o Pedro Carasa sobre les elits castellanés de la Restauració⁴⁰, o

³⁴ Vegeu J. AGIRREAZKUENAGA ZIGORRAGA, (coordinador), *En busca del sujeto*, monogràfic de la revista *Historia contemporánea*, n. 13-14, (1996) amb articles de: Joseba Agirreazkuenaga, Julio Caro Baroja, Jürgen Kocka, Gunilla i Friederike Budde, Jesús Millán, William F. Mac Alevey, Julio Anadón, Isabel Burdiel y Maria Cruz Romeo, Pedro Carasa, José G. Cayuela, Xabier Erdozia, Mariano Esteban, Gracia Gómez Urdañez, Marició Janué, Jesús A. Martínez, Javier Moreno Luzón, Borja de Riquer, José Carlos Rueda, José Ramón Urquijo, Mikel Urquijo i Xosé Ramón Veiga.

³⁵ I. PEIRÓ, G. PASAMAR, *Diccionario de historiadores españoles contemporáneos*, Madrid, Akal, 2002.

³⁶ C. MARTÍNEZ, R. PASTOR, M.J. DE LA PASCUA i S. TAVERA, *Mujeres en la Historia de España. Enciclopedia biográfica*, Barcelona, Planeta, 2000.

³⁷ J. FERNÁNDEZ SEBASTIÁN i J. F. FUENTES, *Diccionario político y social del siglo XIX*, cit.

³⁸ A. SIMÓN i TARRÉS (director), *Diccionari d'historiografia catalana*, Barcelona, Enciclopedia Catalana, 2003.

³⁹ J. AGIRREAZKUENAGA ZIGORRAGA, S. SERRANO ABAD, J. R. URQUIJO GOITIA, M. URQUIJO GOITIA, *Diccionario biográfico de los parlamentarios de Vasconia (1808-1876)*, Gasteiz, Eusko Legebilzarra, 1993; J. AGIRREAZKUENAGA ZIGORRAGA (coord.), *Diccionario biográfico de los diputados generales, burócratas y patricios de Bizkaia: 1800-1876*, Bilbao, Juntas Generales de Bizkaia, 1995; J. AGIRREAZKUENAGA ZIGORRAGA, *Bilbao desde sus alcaldes: diccionario biográfico*

Ángel García Sanz Marcotegui sobre els diputats forals navarresos⁴¹, entre altres. Tots aquests treballs han elaborat i reflexionat sobre metodologies en un marc d'idees comunes a una part consistent de la historiografia internacional que s'ha plantejat problemes semblants en un abast comparatiu. En aquest sentit, si com recordaven Francisco Fuentes i Javier Fernández, «*la hegeliana xibeca pren el vol en vesprejar*», esperem que la reflexió historiogràfica dels especialistes del moviment obrer pugui retornar sobre els treballs realitzats i beneficiar-se del patrimoni de reflexions d'altres escoles per donar-nos unes aproximacions més articulades no sols a l'estructura de les classes obreres dels diferents països sinó també als elements de comunió entre aquelles. De la mateixa manera, tal com apuntàvem al principi d'aquest escrit, assumiria un paper important la lectura de les dades biogràfiques d'aquests diccionaris a la llum de les aportacions de l'anomenada historiografia de la sociabilitat. L'estudi de les relacions formals i informals ens donaria aleshores un important instrument per poder conèixer els processos de modernització sociopolítica i amb aquests una aproximació més matisada a la reconstrucció social del passat.

de los alcaldes de Bilbao y gestión municipal, en tiempos de revolución liberal e industrial, Bilbao, Ayuntamiento de Bilbao, 2002; J. AGIRREAZKUENAGA ZIGORRAGA, M. URQUIJO, *Diccionario biográfico de los diputados generales, consultores y secretarios de gobierno de Álava (1800-1876)*, Gasteiz, Arabako Foru Aldundia, 2004.

⁴⁰ P. CARASA, *Las élites castellanas de la Restauración*. Vol. I: *Diccionario biográfico de parlamentarios castellanos y leoneses, 1876-1923*, Vol. II *Una aproximación al poder político en Castilla*, Junta de Castilla y León; Consejería de Educación y Cultura, 1997.

⁴¹ A. GARCÍA SANZ MARCOTEGUI, *Diccionario biográfico de los diputados forales de Navarra (1840-1931)*, Pamplona-Iruña, Gobierno de Navarra, 1996.